

Anna Svenson

Nationernas Förbunds arkiv – ett koncentrat av mellankrigstidens världshistoria

« The League was more than a forum for the official conduct of foreign affairs of the member states. It was a clearing house for an amazing variety of material from official and private sources alike. And it was itself a symbol of an international movement... »¹

« ...ses archives, lorsque un jour elles seront ouvertes, apporteront ... beaucoup d'éléments nouveaux. »²

Nationernas Förbund har gått till eftervärlden som ett politiskt misslyckande. Det ses gärna som en parentes mellan de två världskrigen som ingen närmare behöver studera eller undersöka, och i historieböckerna omnämns det på några få rader som ett välment experiment som dessvärre slog fel. Konflikten mellan Sverige och Finland om Åland nämns som ett av de få undantagen – ett av de tillfällen där förbundet verkligen kunde uträtta något.

Efter att under mer än ett halvår haft tillfälle att både närmare studera förbundets arkiv och ta del av någon av all den forskning som utförts om det arbete som förbundet uträttade vill jag påstå att detta eftermäle inte är helt rättvisande. En rad andra konflikter mellan och inom stater, i efterhand mer eller mindre kända, löstes faktiskt tack vare NF:s agerande.³ Samtidigt vet vi att dess politiska kraft avtog markant redan från 1930 och att det inte kunde förhindra det jordskred som till slut resulterade i andra världskriget – för att inte tala om Förintelsen. Men NF kunde ändå genom sin blotta existens i viss utsträckning spela en politisk roll även under kriget.⁴

Bakgrund, organisation och arbetssätt

Nationernas Förbunds politiska insatser är nu inte ämnet för denna uppsats utan förbundets innehållsrika och intressanta arkiv. Här kan ändå först kort nämnas några av anledningarna till att förbundet inte lyckades förhindra de stora kata-

ANNA SVENSON

stroferna. USA blev således aldrig medlem, trots att det hade varit president Wilson som förde fram hela idén om ett förbund mellan stater och som åstadkom att denna idé stadfästes som en del av fredsfördraget i Versailles. Ryssland var medlem under endast några år och uteslöts, enligt ett enhälligt beslut, efter angreppet på Finland 1939. Tyskland antogs som medlem 1926,⁵ sedan landet ansågs ha visat tillräcklig fredsvilja men begärde utträde ur organisationen efter Hitlers makttillträde 1933. Andra länder saknades bland medlemmarna, utträdde av olika anledningar efter någon tid eller uteslöts. Nationernas Förbund blev aldrig den globala organisation⁶ som hade avsetts, och förbundet – och medlemsstaterna – saknade i vissa fall medlen, andra fall viljan, ibland både medel och vilja, att leva upp till förbundets mål :

« för att utveckla samarbetet mellan nationerna samt garantera dem fred och säkerhet är det av vikt

- att antaga vissa förpliktelser att icke gripa till krig,
- att underhålla öppna samt på rätt och heder grundade internationella förbindelser,
- att på det noggrannaste fasthålla vid den internationella rättens föreskrifter, vilka hädanefter komma att erkännas såsom norm för regeringarnas uppträdande,
- att upprätthålla rättvisa samt samvetsgrant hålla i helgd utfästelserna i fördragen vid de inbördes förbindelserna mellan ordnade stater,
- antaga denna akt såsom grundläggande nationernas förbund. »⁷

Det är svårt att idag sätta sig in i vad själva tillkomsten av Nationernas Förbund 1919 betydde, och det stora allvar, för att inte säga den högtidlighet med vilken organisationen byggde upp sin förvaltning för att så effektivt som möjligt söka utföra alla de uppgifter som ålåg den enligt förbundspakten eller som den åtagit sig med stöd i denna.

Ett antal i och för sig viktiga fredsorganisationer av olika slag hade existerat sedan tidigare, och några uppmärksammade och viktiga fredskonferenser (de kanske mest kända i Haag 1899 och 1907) hade hållits före första världskriget. Vi ser dessutom från förra sekelskiftet och till första världskriget en rad exempel på en internationalisering inom flera områden av teknisk art, t.ex. postväsende, kommunikationer, hälso- och sjukvård. Betydelsen av Röda Korsets tillkomst och uppbyggnad kan inte överskattas. Men detta var första gången som ett stort antal stater gick samman i ett förbund vars verksamhet reglerades i ett slags konstitution, förbundspakten, och uttryckligen lovade att söka utforska och lösa en rad problem som rörde kontakter mellan människor och stater, inte bara på det politiska området utan inom snart sagt all mänsklig aktivitet.⁸

Förbundet modellerades enligt västlig liberal tradition, med embryon till lagstiftande, verkställande och dömande funktioner ; en församling (the Assembly) som bestod av representanter för alla medlemsstater, ett råd (the Council) vari

ingick stormakterna och ytterligare ett antal stater enligt ett roterande system, och slutligen en domstol som till en början kallades the Permanent Court of International Justice och som slutligen fick sitt säte i Haag.⁹ Efter hörande av församlingen tillsatte rådet ett antal rådgivande kommittéer som beredde olika frågor och samordnade den tekniska expertisen. Kommittéerna – som under större delen av förbundets existens var sex till antalet – bestod i regel av professionell expertis från olika stater. Ett sekretariat fungerade som förvaltning för hela förbundet, dvs för församlingen, rådet och för organ som tillsattes av dessa.

Medlemsländerna strävade efter att skicka välutbildade och skickliga diplomater och experter till församling och råd och till arbetet i sektionerna.¹⁰ I sekretariatets olika avdelningar arbetade tjänstemän från en rad olika länder. De två officiella språken var engelska och franska – det var segrarmakterna som hade tagit initiativet till organisationen, och de valda språken var ett tydligt uttryck för detta.¹¹

I Schweiz uppfattades det som en stor ära att just Genève utvalts som säte för förbundet. Redan dagen efter att beslutet fattats i Paris hade myndigheterna i Genève låta sätta upp tryckta affischer på husväggarna med appeller där stadens invånare uppmanades visa sig värdiga det stora förtroendet och med allvar tjäna mänskligheten.¹² Stora folkmassor samlades på torgen för att fira utmärkelsen. I en samtida rapport kan vi läsa följande rader som antagligen väl uttrycker den förväntningsfulla atmosfären inför förbundets tillkomst: « Assembly weather ! Geneva at its best ! Bright sun, clear sky, fresh breeze, waving flags, and a lake indescribably blue ! So does the first Monday in September invariably welcome the delegates who come from all parts of the world to meet together at the Assembly of the League. »¹³

Stor möda och omsorg ägnades åt att presentera och dokumentera förbundets verksamhet för allmänheten, och fördrag och internationella överenskommelser som ingåtts av någon av medlemsstaterna var enligt förbundspakten inte giltiga förrän de hade registrerats hos förbundets sekretariat som sedan såg till att de offentliggjordes. Tidskrifter och nyhetsbulletiner utkom och utfärdades med korta intervall, betydande mängder av utskrifter av debatter och beslut i olika frågor distribuerades i de olika medlemsländerna och såldes i de största bokhandlarna över hela världen. De öppna förhandlingarna i församlingen (the Assembly, ungefär motsvarande generalförsamlingen i FN) sändes till och med dag för dag i Radio-Genève – det franskspråkiga Schweiz' radiokanal.¹⁴ Många tal inspelades på band och finns ännu tillgängliga.¹⁵ Journalister vid ett stort antal dagstidningar och tidskrifter från hela världen var ackrediterade vid Nationernas Förbund. I de olika medlemsstaterna bildades nationella NF-föreningar, och dessa föreningar bildade ett eget förbund : International Federation of League of Nations Societies.¹⁶

ANNA SVENSON

Det tekniska arbetet – den mest betydande verksamheten

Enligt min mening bör Nationernas Förbund komma ihåg inte för sina brister utan för de betydande resultat som faktiskt uppnåddes inom alla de övriga, icke-politiska, områden inom vilka förbundet verkade, i många fall som första internationella organisation överhuvud taget. I förbundsaktens artikel 23 heter det sålunda:

/Förbundets medlemmar överenskommer/ att

a) bemöda sig att säkerställa och upprätthålla rättvisa och humana arbetsvillkor för män, kvinnor och barn på sitt eget område, såväl som i varje annat land, med vilket de stå i kommersiella och industriella förbindelser, och att i detta syfte upprätta och underhålla lämpliga internationella organisationer ;

b) åtaga sig förpliktelse att säkerställa en rättvis och billig behandling av den infödda befolkningen i de områden, som stå under dess förvaltning ;

c) uppdraga åt förbundet att utöva allmän kontroll över överenskommelserna rörande vita slavhandeln samt handeln med opium och andra skadliga droger ;

d) uppdraga åt förbundet att utöva allmän kontroll över handeln med vapen och ammunition på de länder där kontrollen över dylik handel är i gemensamt intresse nödvändig ;

e) vidtaga erforderliga åtgärder för att säkerställa fria kommunikationer och transitering, ävensom en rättvis och billig behandling av alla förbundets medlemmars handel. Härvid skall hänsyn tagas till de genom kriget 1914–1918 förhärjade områdenas särskilda behov ;

f) bemöda sig att taga internationella mått och steg till förebyggande och bekämpande av sjukdomar.

En forskare som läser denna artikel 23 kan ställa sig minst två frågor, från min utgångspunkt den andra viktigare än den första:

- 1) hur utfördes alla dessa uppgifter?
- 2) vilka spår har arbetet inom dessa områden avsatt i Nationernas Förbunds arkiv ?

Svaret på den andra frågan blir att arkivet i själva verket är en guldgruva, en rik källa till kunskap om alla de områden som nämns i artikeln.¹⁷ Förbundets arkiv är i själva verket ett lysande exempel på hur arkivhandlingar av forskaren kan användas för helt andra syften än dem för vilka de en gång upprättades eller samlades in. Där kan man söka kunskap om arbetsförhållanden och arbetarskydd, nationella minoriteter och flyktingar, vapentillverkning och nedrustning, sjukdomar, narkotikahandel, kommunikationer, banker och penningväsen, liksom om kultur, utbildning och forskning. Alla de områden inom vilka förbundet skulle verka tolkades i vid bemärkelse med stor fantasi och kreativitet – och jag ska ge flera exempel på handlingar som därför återfinns i arkivet. Det skall också betonas att liksom NF:s arbete efter andra världskriget fortsattes – om än i ändrade former – av FN, ja, att NF i själva verket var en förutsättning för FN:s tillkomst, så övertog och vidareutvecklade FN i realiteten också alla de verksamheter som nu har nämnts. De fortsattes antingen direkt i FN eller genom de många separata FN-organen: flyktingkommisariatet (UNHCR), världshälsoorganisationen (WHO), FN:s barnfond (UNICEF), FN:s konferens om handel och utveckling (UNCTAD), världsorganisationen för intellektuella rättigheter (WIPO), osv.¹⁸

Det icke-politiska arbetet («det tekniska arbetet» är den term som användes och som fortfarande används inom FN) utfördes av de rådgivande eller tekniska kommittéerna som till sitt förfogande hade särskilda sektioner inom sekretariatet och som ordnade konferenser inom olika områden – konferenser som ofta resulterade i konventioner eller andra diplomatiska instrument.

I det tekniska arbetet deltog inte bara medlemsstaterna själva utan i vissa fall även andra länder,¹⁹ och det betyder att arkivet omfattar handlingar som rör förhållanden också i dessa. Dessutom insamlades i flera fall uppgifter från medlemsländernas kolonier i Afrika och Asien, och de utgör idag ett stort aggregerat material som helt saknar motsvarighet i andra arkiv i världen.²⁰ I många fall begärde NF in upplysningar om all nationell lagstiftning inom ett visst område, för att sedan komplettera med rapporter om hur lagstiftningen tillämpades och vilka effekter den fick i varje enskilt land. Som underlag till de konferenser som förbundet ordnade utfördes i många fall en omfattande komparativ forskning, och resultaten av denna föreligger i memoranda som ofta har publicerats och återfinns i de tryckta dokumenten. Ett enda exempel kan nämnas här: inför den internationella ekonomiska konferensen i Genève 1927 sammanställde ekonomiska experter en lång rad rapporter om den industriella utvecklingen i de stater som deltog i konferensen, till exempel om järn- och stålindustri, kolindustri, mekaniska verkstäder, elektroteknik.²¹

Ett omfattande arbete lades ned på att göra statistiken från de olika länderna enhetlig och därmed jämförbar. Dessutom företog hälso- och sjukvårdssektionen ett stort antal resor till medlemsländerna för att på ort och ställe undersöka situationen när det gällde förekomst och behandling av olika sjukdomar.²²

ANNA SVENSON

Arkivets innehåll

För att ge prov på arkivets²³ innehåll har jag av många tänkbara och intressanta områden valt fyra: *hälso- och sjukvård*, *intellektuellt samarbete*, *minoriteter* samt *kommunikationer och transitering*.²⁴ Här ges endast enstaka exempel på handlingar eftersom jag vill visa på några av arkivets skiftande rikedomar.

Hälso- och sjukvård

Hälso- och sjukvård handlades från 1923 av en permanent organisation som inom sekretariatet assisterades av en särskild sektion med underavdelningar, bl.a. för malaria, epidemiologiska underrättelser,²⁵ sera och biologiska produkter, barnavård, försäkringar. Hälsoorganisationen tillkom med stöd i förbundspaktens artikel 23 men också i andra artiklar som bl.a. stadgade att förbundets medlemsstater skulle samarbeta med Röda Korset för att minska sjukdom och lidande i världen. Organisationen fungerade som en förbindelselänk mellan staternas sjuk- och hälsovårdssystem. Den utgav bl.a. *The International Health Year-Book*. En omfattande upplysningsverksamhet bedrevs om förekomsten av epidemier,²⁶ och utbyte av medicinsk expertis mellan staterna var en verksamhet som byggdes ut successivt.

Som dokumentation av organisationens arbete finner man i arkivet bland mycket annat handlingar om spädbarnsdödlichkeit i Latinamerika, behandling av cancer i olika länder, samordning av information rörande behandling av rabies, hälsoläget i Sovjet 1927–32, blindhet, trachom, pest, standardisering av tuberkulin och vaccinering mot tuberkulos i olika länder, sömnsjuka (studieresor till Centralafrika, konferenser 1928 och 1932), veneriska sjukdomar, särskilt diagnostisering och behandling av syfilis, spetälska, bl.a. årlig dokumentation av dess geografiska förekomst, hälsoupplýsning, undervisning om hygien på landsbygden, utbildning av barnmorskor, omorganisation av hälsovården i Kina, Grekland och Bolivia,²⁷ organisation av sanitära insatser inom översvämmade områden, standardisering av vitaminer, förekomst och behandling av malaria,²⁸ förekomst av vissa epidemier i ett stort antal länder, inklusive kolonier i Afrika.

Intellektuellt samarbete

«Intellektuellt arbete» kan här översättas med «arbete inom kultur, forskning och undervisning», och begreppet «intellektuell» tolkades i vid mening. Förbundets verksamhet inom detta område påbörjades redan 1921, efter att församlingen antagit en resolution från rådet, framställd av fransmannen Léon Bourgeois,²⁹ och organisationen fick så småningom en permanent form.

Den första kommittéordföranden var den franske filosofen Henri Bergson, och bland övriga verksamma experter kan nämnas Albert Einstein, Marie Curie, Béla Bartók, Thomas Mann. Chef för den administrativa sektionen inom sekretariatet, tillika en av de biträdande generalsekreterarna, var till en början Inazo Nitobe från Japan.³⁰

Den första kommittén inom området började sitt arbete med att undersöka villkoren för intellektuellt arbete i olika stater, liksom hur dessa villkor förändrats till följd av kriget. Ett program för den långsiktiga verksamheten utarbetades, och med hjälp av ett kontaktnät av nationella kommittéer kom organisationen att verka inom en rad områden. Ett antal institut etablerades, t.ex. International Institute for the Unification of Private Law 1926 och International Educational Cinematographic Institute 1928, båda i Rom, och International Institute of Intellectual Cooperation i Paris 1926.

I arkivet finner man handlingar rörande en kongress för bibliotekarier och bibliofiler i Paris 1923, skydd för konstverk i krigstid, utbyte av lärare och studenter vid olika universitet, arbetslöshet bland intellektuella, hjälp till universitetsbiblioteket i Tokyo 1923,³¹ ID-kort för studenter, skydd av yrkestitlar, enkät om olika utbildningssystem, undervisning på olika nivåer i en rad medlemsländer, standardisering av grafiska symboler i kritiska textutgåvor, internationella lån av böcker och arkiv, nomenklatur inom arkeologin, skydd av författares och bildkonstnärers rättigheter, museernas allmänna status och utveckling, liksom deras roll i undervisningen, teaterarbetare och intellektuellt samarbete, film som läromedel, situationen för ungerska music-hallartister, standardisering av förkortningar för periodica, bevarande och konservering av monument och konstföremål, samarbete på det intellektuella området mellan Latinamerika och Spanien, Delphi som intellektuellt centrum i Grekland, utarbetande av en bibliografi över de latinska språkens historia.

Minoriteter

President Wilson insisterade på att förbundspakten skulle innehålla bestämmelser om skydd för minoriteter (artikel 23, b). Nya gränser hade dragits efter kriget, och nya länder hade uppstått. I dessa nya länder levde ett stort antal nationella minoriteter, och även dessas rättigheter skulle tillgodoses genom Nationernas Förbunds försorg.³² Vid fredskonferensen i Paris slöts en rad fördrag med de nya staterna och med de stater vilkas territorier hade utvidgats betydligt som konsekvens av kriget, och varje stat som efter fredstraktaten anslöts till Nationernas Förbund skulle anta dessa fördrag.³³

Minoritetsfrågorna följdes och studerades av en kommitté direkt underställd rådet, och kommittén avgjorde om frågorna sedan skulle tas upp även av rådet. Administrativt förbereddes ärendena av en särskild sektion för minoritetsfrågor, och en omfattande dokumentation av dess verksamhet ingår i arkivet. En minoritetsgrupp kunde i enlighet med artikel 23 framföra klagomål över att dess rättigheter kränktes. Det kunde gälla allt, från rättigheten att tala sitt eget språk³⁴ och driva sina egna skolor till direkta förföljelser, tortyr, mord och massaker. Klagomålen framfördes i form av petitioner, och dessa måste vara avfattade på ett sakligt sätt för att behandlas av förbundet. Anklagelserna bemöttes sedan skriftligt av

ANNA SVENSON

regeringen i det aktuella landet och petitionerna, de bedömningar som gjorts av minoritetssektionens tjänstemän och regeringens egna observationer utgjorde tillsammans beslutsunderlaget i varje enskild fråga.³⁵ (Minoritetssektionen kunde också ta egna initiativ.)

Bland ämnena för dossiéerna i arkivet kan nämnas några exempel:³⁶

De katalanska minoriteterna i Spanien, minoritetsklausuler i den nya tyska konstitutionen (1920), skydd av judiska minoriteter i Ungern, skydd för bulgariska flyktingar från grekiska Makedonien, de bessarabiska minoriteterna, islamiska minoriteter i Bulgarien, agrarreformen i Ungern, skydd för grekiskkatolska ungrare i Rumänien, de tyska skolorna i Polen och de polska skolorna i Tyskland, armenier i Turkiet. Handlingarna i 139 dossiéer rör minoriteter i Rumänien: ungrare, bulgarer, judar, bessarabier, rutener, ortodoxa ryssar.³⁷ För Jugoslaviens del nämns bulgarer, albaner,³⁸ ungrare, tyskar, och för Turkiet – kurder, armenier, greker.

Kommunikationer

Kontakter mellan länder och människor blir möjliga endast om kommunikationerna fungerar tillfredsställande. Efter kriget hade stora delar av kommunikationerna brutit samman, och Nationernas Förbund verkade intensivt för att på olika sätt bygga upp denna sektor igen. Vi botaniserar åter i arkivet och finner t.ex. handlingar rörande översvämningar i Ungern, förbättringar av möjligheter för blinda att resa, sovvagnar i Centraleuropa, posttaxor, säkerheten till sjöss, förslag till en decimal tideräkning, oljeförorening av farbara vattenleder, standardisering av vägmärken, reform av kalendern, tekniskt bistånd för förbättringen av vägnätet i Kina,³⁹ utvecklingen av hamnen i Bangkok, registrering av fartyg och rätt för fartyg att bära flagg, användningen av röd baklykta för fordon på väg, socialförsäkringar för personal ombord på flygplan på internationella rutter. Ett stort antal dossiéer handlar om samordning av lagstiftningen på alla områden som rörde kommunikationer, och olika konferenser behandlade frågor som rörde pass, post, trafikregler, trafik till sjöss, till lands och i luften; det utarbetades också ett omfattande antal konventioner.

Att bedriva forskning i arkivet

När Nationernas Förbund upplöstes och avvecklades beslöts att all dess egendom, inklusive arkivet, skulle överlämnas till det nybildade Förenta Nationerna. Arkivet var efterfrågat, men inte förrän ett omfattande ordnings- och förteckningsarbete kom till stånd med hjälp av en amerikansk donation kunde det 1969 öppnas för forskare. Idag sorterar det under FN-biblioteket⁴⁰ i Palais des Nations i Genève.

Arkivet, som totalt utgör ca 4000 hyllmeter, består av två grupper av handlingar.⁴¹ Den första gruppen utgörs av de s.k. tryckta dokumenten. De innehåller mötesreferat och beslut från råd och församling, sammanträdesprotokoll och rapporter från kommittéer, kommissioner och subkommissioner, statistik, delvis i

form av utförliga årsböcker, förbundets offentliga organ *The Official Journal*,⁴² den omfattande serien konventioner och traktat och en stor samling renskrivna pressklipp om förbundets verksamhet. Dokumenten är tryckta eller stencilerade och bundna, och de spreds till de större biblioteken världen över; det tycks dock som om den enda i stort sett kompletta serien är den som ingår i Nationernas Förbunds eget arkiv.⁴³ Dessa handlingar betecknas med hjälp av ett kodsysteem, och ett schweiziskt forskarpar har givit ut en omfattande nyckel till handlingarna och kodernas struktur.⁴⁴

Den andra gruppen av handlingar i arkivet utgörs av ca 150 000 akter, och det är dessa jag ovan givit några exempel på. Akterna innehåller underlaget till arbetet inom förbundets alla verksamhetsområden: all skriftväxling – dvs inkommande brev och kopior av utgående, material insamlat från medlemsstaterna och ibland andra stater som deltagit i det tekniska arbetet, rapporter av olika slag, utkast till skrivelser eller konventionstexter, petitioner och mycket annat. Akterna är alltid kronologiskt uppbyggda på ett sätt som gör att man i varje ärende utan svårighet kan följa ärendenas handläggning⁴⁵ och därmed intressenternas ställningstagande i varje enskild fråga. Särskilt tydligt kan detta studeras i minoritetssektionens akter.

Akterna inom varje dossié⁴⁶ är försedda med omslag på vilka är noterade administrativ period,⁴⁷ dossié- och aktnummer, nummer på den sektion där ärendena i dossiéén handlades, en mer eller mindre utförlig sammanfattning av innehållet, uppgift om från eller till vem handlingarna inkommit eller skickats, samt en lista över de personer bland vilka akten cirkulerat under handläggningen, med datum, och i förekommande fall uppgift om andra akter eller dossiéer där handlingar relevanta i ärendet kan och bör sökas. De olika dokumenten är skrivna på engelska eller franska, ibland båda, och inkomna handlingar avfattade på något annat språk är i regel översatta till något av dessa två officiella språk.⁴⁸ Akterna kan vara ytterst omfattande, och varje dossié kan bestå av flera boxar med akter, men många akter är tunna, och vissa dossiéer består av bara en enda akt.

Till arkivet hör också en omfattande och unik fotosamling, en rolig samling tecknade karikatyrer, ett stort bestånd pamfletter och broschyrer liksom ett antal affischer.⁴⁹

Arkivets struktur är för det mesta logisk men oftast opraktisk och framför allt komplicerad (det finns t.ex. en skillnad mellan de dossiéer som lades upp av huvudregistrator och dem som skapades direkt av sektionerna). Därför rekommenderas varmt att forskaren försöker sätta sig in den genom att studera ett fint hjälpmedel: den *arkivguide* som skrevs i samband med förteckningsarbetet. Där förklaras hur administrationen var uppbyggd och vilket samband det finns mellan den verksamhet som bedrevs där och handlingarna i arkivet. Där ges också tre varierade exempel på fiktiva forskningsuppgifter med råd om hur den tänkte forskaren bör gå tillväga när han/hon i varje enskilt fall letar efter material till dem.⁵⁰ Det

ANNA SVENSON

viktigaste hjälpmedel som står till buds för den som vill finna handlingar och uppgifter i Nationernas Förbunds akter, och som guiden ger en kort orientering om, är först och främst den enorma arkivförteckning på över 1000 sidor, kallad *Le Répertoire général*,⁵¹ som utarbetades i samband med ordningsarbetet. Det står helt blygsamt på dess första sida att den är «the result of careful but hurried work», men den är ett imponerande verk som ger betydligt fylligare uppgifter om de flesta enskilda dossiéer än forskare är vana vid, åtminstone i de förteckningar som möter dem i svenska arkivinstitutioner.

Som ett komplement till arkivförteckningen tjänar alla de tiotusentals registerkort som upprättades av registratorspersonalen i Nationernas Förbund och som nu står längs väggarna i arkivets forskarsal i Palais des Nations. Korten är sökbara alfabetiskt efter namn (på personer eller orter och länder) och efter ämne. Men det är viktigt att minnas att korten skrevs för att hjälpa personalen att på sin tid lättare hitta i handlingarna under arbetets gång – de är inte alltid till någon hjälp för dagens forskare som närmar sig handlingarna under helt andra förutsättningar.

Större delen av arkivet är numera tillgängligt, men sextio års sekretess gäller ännu för personaldossiéerna och vissa dossiéer inom opiumsektionen samt inom den politiska sektionen.⁵²

Viss medveten gallring skedde 1940. Då förstördes den politiska sektionens akter för tiden 1933–1940 liksom största delen av den förste generalsekreteraren Eric Drummonds privatarkiv. Med tanke på att hela arkivet under kriget två gånger flyttades långa sträckor får det anses anmärkningsvärt att det för övrigt är så gott som intakt.⁵³

Några forskare och deras ämnen

För att ge några idéer om vad arkivet kan användas till vill jag gärna till slut nämna ett antal forskare som jag mötte under min tid vid Nationernas Förbunds arkiv. De är alla olika men var och en på sitt sätt typiska. Många av dem blev glatt överraskade över det omfattande material som de faktiskt mötte när de väl började undersöka vad arkivet innehöll.

En tysk student med rysk bakgrund som undersökte de sociala och ekonomiska villkoren för ryska flyktingar i Europa på 1920-talet.⁵⁴ En amerikansk professor i matematik som gick igenom uppgifter om en fransk forskare som organiserade en konferens om matematik i Schweiz 1938. En fransk jurist som studerade olika konventioner till skydd för barnens rättigheter, liksom för människor med arbete utomlands. En kinesisk FN-anställd som var intresserad av de kinesiska diplomater som var verksamma inom förbundet. En albansk journalist som jämförde situationen för minoriteterna på Balkan under olika perioder. En engelsk advokat som undersökte internationell skattlagstiftning och frågan om dubbel beskattning. En afrikansk student i Paris som bedrev forskning kring villkoren för kvinnor verksamma inom internationella organisationer. En svensk student som skrev

om förhållandena mellan judar och araber i Palestina under mellankrigstiden. Två tyska tjänstemän från en firma som på regeringens vägnar tog reda på vilka miljöförstörande gifter som kan finnas kvar efter de kemiska fabriker som lades ned enligt villkoren i fredsavtalet i Versailles. En italiensk arkitektstudent som skrev en uppsats om standardisering av utformningen av trafikmärken på 1920-talet. En australiensisk student som undersökte japanska kvinnors prostitution i Asien. En fransk kvinna som förberedde ett symposium vid ett etnografiskt museum om kampen mot slaveriet. En belgisk doktorand som skrev en artikel om den belgiska administrationen 1919–1932 i Ruanda-Urundi, mandat under Nationernas Förbund.⁵⁵ En österrikisk författare som arbetade på en bok om de många författare och konstnärer som var verksamma inom förbundet. En amerikansk författare och regissör som skrev ett manus till en Hollywoodfilm, baserad på en roman, om några personer som på 1920-talet arbetade vid förbundets sekretariat i Palais Wilson i Genève. En FN-tjänsteman som var ansvarig för byggnaden Palais des Nations⁵⁶ och som gick igenom ritningar till en av sessionssalarna efter att delar av taket fallit ner, och som ville veta om det fanns några uppgifter om hur taket varit beskaffat när det byggdes.

För den som själv önskar ta del av handlingar i arkivet kan det vara praktiskt att veta följande: forskaren måste kunna legitimera sig och ange syftet med sin forskning (odisputerade forskare skall visa ett introduktionsbrev från sin handledare). Det är tillrådligt att man alltid förbereder sin forskning genom att i god tid kontakta arkivets personal. Vissa upplysningar om arkivet är tillgängliga via FN:s Genèvekontors och Unescos hemsidor: <http://www.unog.ch/frames/library/history.htm> och <http://www.unesco.org/archives/guide/uk/unog2/>.⁵⁷

Adressen är *Archives of the League of Nations, The Library, United Nations Office, CH-1211 Genève 10*.

Noter

- 1 Herbert S. Levine, *The League of Nations Archives at Geneva*. Central European History vol. III no 4, Dec. 1970.
- 2 Paul Mantoux, föredrag om *Les sources de l'histoire contemporaine à la Société des Nations*, hållet i Paris 1925 och återgivet i Bulletin de la Société d'histoire moderne, april 1925.
- 3 Konflikterna om Chaco mellan Paraguay och Bolivia, om Leticia mellan Colombia och Peru, liksom om gränsen mellan Grekland och Bulgarien, är några exempel på politiska problem där förbundet lyckades åstadkomma lösningar.
- 4 Ett exempel på detta gäller Tjeckoslovakien. Efter den tyska inmarschen i landet 1939 skickade president Beneš från sin exil protester till USA, Frankrike, Storbritannien och Sovjet, samt till generalsekretären i NF. I maj konstaterade NF:s råd att Tjeckoslovakien ännu var självständig medlem av organisationen. Detta innebar ett stöd för den tjeckiska

ANNA SVENSON

- motståndsrörelsen i exil och kom att bidra till landets kontinuitet under kriget. Jan Nemecek, *Occupation of Bohemia and Moravia in 1939 and the League of Nations*. Modern History, 5, Historical Institute, Prag 1997.
- 5 Den tyske utrikesministern Gustav Stresemann och hans franske kollega Aristide Briand fick detta år dela på Nobels fredspris för de resultat som uppnåts genom Locarnofördraget 1925. Det fanns för övrigt flera fredspristagare bland personer aktiva inom Nationernas Förbund. Fridtjof Nansen var en av dessa, Hjalmar Branting en annan.
 - 6 Trots Tysklands medlemsperiod var Nationernas Förbund en segrarmakternas organisation, med tyngdpunkten i Europa.
 - 7 Preambeln till förbundsakten, intagen i fredsfördraget i Versailles den 28 april 1919. Samtida svensk översättning.
 - 8 "To comprehend the League of Nations most readily, it is advisable to think of it as an instrument of the Member states for attaining a maximum of agreement on questions which the nations themselves recognize as having a common interest for them." Denys M. Myers, *Handbook of the League of Nations since 1920*, sid. 7. Boston, Mass., 1930.
 - 9 Denna domstol – som i Sverige kallades Fasta mellanfolkliga domstolen – tillkom 1921. 1945 övertogs och fullföljdes dess funktioner av International Court of Justice, med säte i samma stad.
 - 10 I flera av medlemsstaterna, däribland Sverige, omorganiserades utrikesdepartementen, så att särskilda sektioner fick uppgiften att löpande sköta kontakterna med Genève.
 - 11 De officiella språken i Förenta Nationerna är engelska, franska, spanska, ryska, kinesiska och arabiska.
 - 12 Valet hade stått mellan Genève och ett antal andra städer i Europa, framför allt Bryssel. Det faktum att Schweiz hade varit neutralt i kriget och att Genève inte var förknippat med krigshändelserna på samma sätt som Bryssel bidrog starkt till valet av just den staden – liksom att det internationella Röda Korset redan hade sitt högkvarter där.
 - 13 B. Bradfield, *A Little Book of the League of Nations 1920–1927*, London 1929. Bradfield var en av de många journalister som hade ackrediterats till Nationernas Förbund.
 - 14 "Publicity has for a long time been considered as a source of moral strength in the administration of national law. It should equally strengthen the laws and engagements which exist between nations. It will promote public control. It will awaken public interest. It will remove causes for distrust and conflict. Publicity alone will enable the League of Nations to extend a moral sanction to the contractual obligations of its Members. It will, moreover, contribute to the formation of a clear and indisputable system of international law." Promemoria godkänd av rådet 19 maj 1920. Treaty Series, vol. I sid. 9 (Nationernas Förbunds arkiv.)
 - 15 Två CD-skivor har framställts med användande av detta rikhaltiga ljudmaterial: *Du Palais Wilson au Palais des Nations, och Une mémoire internationale, La Société des Nations 1920–1946*. De har tillkommit i samarbete mellan FN-biblioteket i Genève, Radio de la Suisse Romande och Journal de Genève.
 - 16 I Sverige fanns *Svenska Föreningen för Nationernas Förbund*. Syftet var enligt föreningens stadgar att i Sverige sprida kunskap om NF och dess verksamhet, att samarbeta med de andra nationella föreningarna och att "beflita sig om att krigens och rustningarnas djuplig-

NATIONERNAS FÖRBUNDS ARKIV – ETT KONCENTRAT AV MELLANKRIGSTIDENS VÄRLDSHISTORIA

- gande orsaker komma upp till behandling”. Föreningens arkiv förvaras för övrigt i Stockholms stadsarkiv.
- 17 Det skall understrykas att även det politiska arbetet naturligtvis har resulterat i ett mycket omfattande och ytterst intressant arkivmaterial. Se dock sista avsnittet: “Att bedriva forskning i arkivet.”
 - 18 ILO, International Labour Organization, tillkom samtidigt med Nationernas Förbund och har sedan 1919 sitt säte i Genève. Den är ett fackorgan inom FN-familjen. För en överblick över FN och organen inom FN-familjen, se t.ex. www.unsystem.org
 - 19 USA var ett av dessa länder.
 - 20 De olika sektionerna fortsatte sitt arbete även under kriget, trots att förbundets politiska organ hade upphört att fungera. Arbetets, och därmed arkivmaterialets, omfattning varierar dock över tid och inom de olika verksamhetsfälten.
 - 21 Nationernas Förbunds arkiv, de tryckta dokumenten, beteckning C.E.I. 1927 15–18.
 - 22 Tjänstemännens och experternas resor har i sig också avsatt intressant arkivmaterial – inte minst gäller detta de långa resorna till länder i Asien som företogs i samband med opiumsektionens handläggning av olika ärenden.
 - 23 Samtliga exempel gäller dossiéerna; se vidare avsnittet “Att bedriva forskning i arkivet”.
 - 24 Följande huvudsektioner arbetade med att handlägga ärenden åt förbundets organ (här med de engelska beteckningarna): Political, Administrative Commissions and Minorities, Legal, International Bureaux and Intellectual Cooperation, Mandates, Refugees, Disarmament, Health, Social, Economic and Financial, Opium, Information, Library, Financial Administration, Personnel and Internal Administration Services, Publication and Reproduction of Documents. Dessutom fanns periodvis vissa undersektioner.
 - 25 Den engelska benämningen är *Epidemiological Intelligence Service*.
 - 26 Eftersom många epidemier började i Asien byggde organisationen upp en avdelning i Singapore. Dit rapporterades uppgifter om förekomsten av smittsamma sjukdomar från 140 hamnar i Asien. Uppgifterna sändes varje vecka kodade via radio till Genève och telegraferades därifrån till hälsovårdsmyndigheter och sjukvårdsorgan ut över världen; de kompletterades sedan med mer fylliga rapporter som sändes per post. Kontoret i Singapore arbetade enligt villkoren i hälsokonventionen från 1926.
 - 27 Flera länder fick hjälp att omorganisera och förbättra sin interna administration inom olika områden. Kina var ett av dessa länder – där gjorde Nationernas Förbund på begäran stora insatser inom inrikesförvaltningen. Bland annat fick kinesiska handläggare tillfälle att göra långa studieresor till England och Frankrike för att sätta sig in hur förvaltningarna arbetade där.
 - 28 Under perioden 1928–1946 fanns det en särskild undersektion som arbetade enbart med frågor som rörde malaria.
 - 29 Léon Bourgeois var jurist och politiker, verksam vid fredskonferenserna i Haag 1899 och 1907, talman i franska senaten och den förste presidenten i Nationernas Förbunds råd. Han har kallats “the spiritual father of the League of Nations” och fick Nobels fredspris 1920.
 - 30 Nitobe var en varm förespråkare för att nationalism och internationalism inte var motstridiga krafter utan kompletterade varandra. Han var akademiker, specialist på förhållandena

ANNA SVENSON

- mellan Japan och USA. Han är på sitt sätt typisk för många av de mycket bildade diplomater som medlemsländerna representerades av.
- 31 Biblioteket hade förstörts i jordbävningen detta år.
- 32 Det beräknas att 1922 bodde 76 miljoner av av östra Europas totalt 110 miljoner invånare inom gränser som dragits efter kriget. 22 miljoner utgjorde s.k. nationella minoriteter i det att de inte bodde i ett eget land. Källa: Joost Herman, *The League of Nations and its Minority Protection Programme in Eastern Europe: Revolutionary, Unequalled and Underestimated*. I *The League of Nations 1920–1946*. Genève 1996.
- 33 Fördragen finns samlade i en bok som av förbundets sekretariat utgavs 1927 med titeln *Protection of Linguistic, Racial and Religious Minorities by the League of Nations. Provisions contained in the various international Instruments at Present in Force* (boken ingår i arkivet och har där koden C.L.110.1927.I.B.2) De direkt berörda staterna var Albanien, Österrike, Bulgarien, Tjeckoslovakien, fristaten Danzig, Estland, Finland, Grekland, Ungern, Lettland, Litauen, Polen, Rumänien, Turkiet, Jugoslavien.
- 34 De allra flesta klagomålen gällde rättigheten att tala det egna språket.
- 35 Under 1920–1939 inkom 839 petitioner till minoritetssektionen. Endast 16 av de 395 som accepterades som möjliga att handlägga föredrogs i rådet, och i bara 4 av dessa 16 fall uttryckte rådet motvilligt sitt fördömande av de aktuella staterna för "improper treatment". (Källa: *The League of Nations 1920–1946*, sid. 133). Klagomålen tycks alltså sällan ha lett till några konkreta förändringar. Det jag här vill betona är emellertid att handlingarna i arkivet gör det möjligt att studera var förtryck av minoriteter förekom och hur förtrycket kom till uttryck. Arkivet innehåller dessutom ett stort antal sammanställningar av uppgifter om minoritetsgrupper och deras levnadsförhållanden vilka hade insamlats av sektionen. Det kan för övrigt påpekas att samma arbetsätt som här beskrivits idag används av FN:s Committee for the Elimination of Racial Discrimination. De utpekade regeringarnas rapporter kompletteras ofta av regeringsdelegationer som begär företräde inför kommittén. Se www.unhchr.ch
- 36 I svensk arkivterminologi brukar ordet dossié användas för handlingar inom samma ämne, medan ordet akt betecknar handlingar inom samma ärende. En dossié kan således bestå av en eller flera akter. Rubrikerna är hämtade ur arkivförteckningen och översatta från engelska och franska.
- 37 Rumänien var det land där det under mellankrigstiden bodde störst antal romer (zigenare). Ändå måste man leta länge bland rapporterna om minoriteter i det landet innan man finner några spridda uppgifter om den gruppen.
- 38 Undertecknad arbetade vid Nationernas Förbunds arkiv första halvåret 1999. Bland handlingarna i arkivet återfinns flera petitioner som kosovoalbaner ställde till förbundet för att klaga över den behandling de utsattes för från den serbiska befolkningens sida. Det var märkligt att läsa dem och under samma tid i nyhetsprogrammen se direkta illustrationer till dessa texter – skrivna nästan 70 år tidigare. Jag minns särskilt en skrivelse från 1925 av tre katolska präster som beskriver hur befolkningen i några små byar utsätts för tortyr och mördas. Där står ungefär följande: "Och detta sker i det tjugonde århundradet, medan den civiliserade världen ser på och tiger."

39 Se not 27.

NATIONERNAS FÖRBUNDS ARKIV – ETT KONCENTRAT AV MELLANKRIGSTIDENS VÄRLDSHISTORIA

- 40 Detta bibliotek utgör en fortsättning av Nationernas Förbunds bibliotek, och det har införlivat dettas bestånd av böcker och tidskrifter. Enligt forskare som jag talat med är det tidiga biblioteksbeståndet mycket innehållsrikt – allt tyder på att förbundet bemödade sig om att till biblioteket skaffa litteratur inom alla sina verksamhetsområden, oavsett vilket språk den var avfattad på.
- 41 Hur förbundets administration var utformad kan studeras i detalj, med hjälp av handlingar i arkivet självt, de "Office Rules" som publicerades i bokform på engelska och franska och de självbiografiska verk som tjänstemän har skrivit om sin tid i förbundets sekretariat. Administrationens struktur var uppbyggd enligt det system som tillämpades vid Foreign Office i London. Daniel Arthur Leak, den tjänsteman som utformade denna struktur, hade 1899 varit med om att bygga upp administrationen där.
- 42 *Official Journal* utkom varje månad och innehåller referat från möten i rådet, kommissionerna och konferenserna, liksom officiella dokument som avsänts till eller från förbundets sekretariat. Vissa handlingar återfinns därför på flera ställen bland de tryckta dokumenten.
- 43 På Universitetsbiblioteket i Lund kan man finna åtminstone *Official Journal*.
- 44 Catherine och Yves Ghebali, *A répertoire of League of Nations serial documents, 1919–1947*. New York 1973.
- 45 I varje akt har handlingarna sorterats så att den sist daterade skrivelsen ligger först och den initierande skrivelsen sist.
- 46 Angående begreppen akt och dossié, se not 36.
- 47 Förbundets verksamhetstid kan administrativt indelas i tre perioder: 1919–1927, 1928–1932 och 1933–1946. Korsvisa hänvisningar mellan akter från de olika perioderna är alltid utsatta på eller i akterna.
- 48 Eftersom merparten av handlingarna i arkivet är tillgängliga på något av dessa språk får forskaren en unik möjlighet att ta del av dokumentation från länder vars språk han/hon inte behärskar.
- 49 Vid Nationernas Förbunds arkiv i Genève förvaras även andra arkiv, dels från privatpersoner med anknytning till förbundet, dels från en del andra organisationer som på sätt och vis varit föregångare till förbundet, t.ex. International Peace Bureau.
- 50 Guiden utkommer 2000 i ny reviderad upplaga på engelska och franska. Den kommer att kunna köpas i FN:s bokhandel i Genève; dessutom blir den tillgänglig på alla de bibliotek i världen som tar emot FN:s publikationer, däribland UB i Lund. En nätversion är planerad och kommer att kunna nås via <http://www.unog.ch>. Titeln på den engelska versionen är *Guide to the Archives of the League of Nations 1919–1946*. Skriften är ett litet mästerverk i sitt slag och den innehåller just det slags orientering om och förklaring till arkivets uppbyggnad som är ovärderlig för alla dem som använder och arbetar med arkivets handlingar.
- 51 Den engelska benämningen är *The General Inventory*.
- 52 Tidpunkten räknas från yngsta noteringen. En personaldossié där de sista anteckningarna har gjorts 1943 är således ännu helt och hållet stängd. Ett register över alla tjänstemän i förbundet, med sammanfattande noteringar om varje person, är dock tillgängligt i forskarsalen. Kortfattade biografiska uppgifter om delegater och experter återfinns i förbundets årsbok.
- 53 Flera länder, däribland de baltiska, har upptäckt att deras nationalarkiv som lidit förluster

ANNA SVENSON

- under andra världskriget kan kompletteras genom kopior av rapporter och skrivelser som länderna en gång skickade till Nationernas Förbund och som nu ingår i dess arkiv.
- 54 Hon använde det synnerligen intressanta men svårforcerade material som kallas "the Nansen papers". Denna del av arkivet, totalt ca 100 hyllmeter, innehåller dokumentation om den verksamhet som bedrevs av Nationernas Förbunds flyktingkommissariat – det första i sitt slag i världen. Det kallades efter sin förste chef för "the Nansen office". En del av dess verksamhet bestod i att ge skydd åt de hundratusentals människor som blivit statslösa efter första världskriget (främst ett stort antal ryska flyktingar) och som kunde ansöka om s.k. Nansenpass. Passen, som var stämplade "Nansen Passport", utfärdades av de länder där flyktingarna uppehöll sig och försågs med särskilda märken utgivna av Nationernas Förbund. Passen fungerade som identitetshandlingar och resedokument. Ännu har ingen undersökning utförts om Nansenpassens betydelse.
- 55 Hon kom att intressera sig för Anna Bugge Wicksell, delegat i församlingen och expert både i mandatkommissionen och den legala kommissionen. I mandatkommissionen gjorde hon betydande insatser som en orädd och självständig motvikt mot traditionellt koloniala synsätt. Forskaren menade att de skandinaviska kvinnorna spelade en stor och viktig roll i Nationernas Förbund och förvånade sig över att ingen tycktes ha undersökt deras insatser. Anna Bugge Wicksells privatarkiv förvaras i Lunds Universitetsbibliotek. Någon förteckning över det har inte upprättats, men arkivet innehåller, enligt uppgifter i den biografi som utkom 1985, en betydande mängd korrespondens.
- 56 Palais des Nations byggdes under 1928–1936 efter en arkitekttävling. Det är idag säte för det största FN-kontoret utanför högkvarteret i New York.
- 57 Vissa uppgifter kommer att revideras, men merparten av upplysningarna om arkivet är korrekta.